
* प्र क र ण 7 वे *

उपसंहार

'मृत्युलेख' हा गद्य वाङ्मयप्रकार मराठीमध्ये प्रामुख्याने इंग्रजी वाङ्मयातून आला असल्याने त्याचे मूळ शोधणे क्रमप्राप्त ठरते. त्यानुसार मृत्युलेखाचे मूळ 'ग्रीक' संस्कृतीमध्ये मृत व्यक्तीच्या स्मृती थडग्यावर कोरण्याच्या पद्धतीत सापडते. इंग्रजीत (Elegy) म्हणजे शोकगीत हा मृत्यूसंबंधी विचार व्यक्त करणारा काव्यप्रकार व गद्य मृत्युलेख यांचा संबंध जवळचा आढळतो. इंग्रजी वाङ्मयात निबंधाच्या स्वरूपात बेकनने (इ.स. 1561 ते 1626) पहिल्यांदा मृत्युलेखाचे लेखन केले. इंग्रजी वाङ्मयात मृत्युलेख लेखन जरी बेकनने केले असले तरी मृत्युलेख (Epitaph) ही मूळची ग्रीक संकल्पना आहे. मराठी निबंध वाङ्मयातही हा वाङ्मयप्रकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर लोकहितवादी, गोपाळ गणेश आगरकर, लो. टिळक, शि. म. परांजपे, अच्युतराव कोल्हटकर, न. चि. केळकर इत्यादी निबंधकारांनी निबंधवजा स्वरूपात हाताळला. हे या वाङ्मय प्रकाराचे मराठी वाङ्मय परंपरेतील मूळ असून आचार्य अत्रे यांनी अर्वाचीन मराठी वाङ्मयात हा वाङ्मय प्रकार स्थिर केला आहे.

आजवर विडंबनकार, नाटककार, विनोदी लेखक म्हणून आचार्य अत्र्यांच्या वाङ्मयाचे मूल्यमापन झाले असले तरी मृत्युलेखकार म्हणून त्यांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन झालेले नाही. ज्या लेखकामुळे मराठी वाङ्मयात मृत्युलेख ह्या वाङ्मयप्रकारास वाङ्मयीन प्रतिष्ठा लाभली त्या लेखकाचा या दृष्टीने केलेला अभ्यास महत्वपूर्ण ठरणारा आहे. ह्या जाणीवेतूनच आचार्य अत्र्यांच्या मृत्युलेख लेखनामागील प्रेरणांचा शोध घेतला आहे.

'हुंदके' मधील मृत्युलेखांचे लेखन सूक्ष्म अवलोकनातून झालेले असून त्यामध्ये अत्र्यांच्या चेतनशीलतेचे प्रत्यंतर येते. त्याचप्रमाणे हे लेखन एकतंत्री नसून कथात्मकता, व्यक्तिचित्र, स्वभावचित्रण, आठवणी या स्वरूपात झाले आहे. अत्र्यांचा व्यापक अनुभवविश्वाचे व प्रचंड जनसंपर्काचे, लोकसंग्रहाचेही प्रत्यंतर ह्या लेखनातून येते. त्यांनी मृत्युलेखांसाठी योजलेली

शीर्षकांची समर्पकता, मनाला चटका लावणारा प्रारंभ व शेवट, सुभाषितांची स्वाभाविक निर्मिती व वापर, अत्र्यांचे व्यक्तिगत व सामाजिक संदर्भ, व्यक्तींच्या जीवनाचा मृत्युलेखांमधून घेतलेला विवेचक शोध याची जाणीव हे मृत्युलेख अभ्यासताना होते. तसेच या संग्रहातील मृत्युलेखांच्या भाषेस प्रवाहीपणा व चित्रमयता प्राप्त झाली आहे. जुन्या पिढीतील महनीय व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन नव्या पिढीला होण्याच्या दृष्टीने हे मृत्युलेख वाङ्.मयीन मानदंड ठरतात. मृत्युलेखांचे लेखन सर्वसमावेशक पद्धतीने झालेले असून सामान्य व्यक्तींपासून ते असामान्य व्यक्तींपर्यंत अनेक व्यक्ती मृत्युलेखांचे विषय झाल्याचे आढळते. तसेच अत्र्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर असणारा निरनिराळ्या व्यक्तींचा प्रभावही ह्या लेखनातून जाणवतो. बव्हंशी मृत्युलेखांना तरल स्नेहाद्रतेचा ओलावा लाभल्यामुळे त्यांना जिवंतपणा प्राप्त झाला आहे. या लेखनातून अत्र्यांचे विद्वत्तेसमोर, गुणीजनांसमोर नतमस्तक होणारे व्यक्तिमत्त्व दिसून येते. तसेच काही मृत्युलेखांमधून अत्र्यांचे परखड राजकीय व संयुक्त महाराष्ट्राविषयीचे विचार व्यक्त झाले आहेत. राजकीय व्यक्तींवर मृत्युलेख लिहिताना ते त्यांच्या राजकारणावर व व्यक्तिगत जीवनावरही भाष्य करतात. यानिमित्ताने काही सामाजिक, राजकीय घटनांचे तपशिल व संदर्भ येतात. काही सामान्य व्यक्तींवरही मृत्युलेख लिहित असताना ते समर्पकपणे त्या व्यक्तींच्या जीवनातील त्यांना गवसलेला जीवनार्थ सांगतात. एकंदरीत ह्या संग्रहातील मृत्युलेखांचे स्वरूप छोटेखानी अग्रलेखांचे असले तरी अत्र्यांच्या साहित्यिक शैलीचा स्पर्श लाभलेले हे अग्रलेखवजा मृत्युलेख आहेत. एका अर्थाने ह्या मृत्युलेखांमधील व्यक्ती म्हणजे अत्र्यांनी शब्दांमध्ये वाङ्.मयीन दृष्टीने कोरलेल्या मूर्ती होत. या सर्व बाबींचे दर्शन 'हुंदके' या संग्रहातील मृत्युलेखांमध्ये घडते.

'हुंदके' मधील मृत्युलेखांच्या तुलनेत 'समाधीवरील अश्रू' ह्या संग्रहातील मृत्युलेखांचे स्वरूप प्रदीर्घ असून ललित स्वरूपाच्या दीर्घ निबंधात्मक आहे. ह्या संग्रहातील बव्हंशी मृत्युलेखांमधून मृत्युलेख नायकाच्या जीवनाशी व कार्याशी असणारी समरसता व्यक्त होते. अत्र्यांच्या वाङ्.मयीन निष्ठा, व्यासंग, बहुश्रुतता, व्यक्तिनिष्ठा, राजकीय मतप्रणाली, समाजाभिमुखता यांचे दर्शन या लेखनातून घडते. या संग्रहातील बॅ. जिना यांच्यावरील मृत्युलेख अत्र्यांनी पूर्णपणे त्यांच्या दोषांचेच दिग्दर्शन करूनही यशस्वी झाला आहे हे त्यांच्या शैलीचे वेगळे वैशिष्ट्य तेवढ्या एका मृत्युलेखापुरतेच जाणवते. अत्र्यांचा स्वभाव, शैली व व्यक्तिमत्त्वातील पैलूंचा स्पर्श या लेखनास झाला आहे. त्यांच्या लेखनशैलीत जसा सळसळत्या कारुण्याचा अविष्कार होतो त्याचप्रमाणे काही ठिकाणी

उपहासगर्भतेचेही प्रत्यंतर येते. हे सर्वच लेखन अत्र्यांच्या व्यक्तिगत अनुभूतीचे उस्फूर्त व भावोत्कट उद्गार आहेत. त्यांची भाषा संवाद करावा अशी असून त्यांच्यामधील वक्ता अधूनमधून लेखनात डोकावत राहतो. काव्यात्मता, नाटयात्मता व जीवनविषयक तत्त्वज्ञान यांचा सुंदर मिलाफ ह्या मृत्युलेखांच्या लेखनात झाल्यामुळे त्यांना स्मरणीयता प्राप्त झाली आहे.

'हुंदके' आणि 'समाधीवरील अश्रू' या संग्रहाखेरीज अन्य संग्रहातील म्हणजेच 'आषाढस्य प्रथम दिवसे', 'दलितांचे बाबा', 'सूर्यास्त', 'इतका लहान एवढा महान' या संग्रहामधील मृत्युलेखांचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये पाहताना असे दिसते की, 'आषाढस्य प्रथम दिवसे' मधील लेखांचे स्वरूप स्मृतिपर लेखांचे आहे. त्यामधून अत्र्यांचा स्मृतिलेख नायकाच्या व्यक्तिमत्त्वासंबंधीचा प्रगल्भ दृष्टिकोन व्यक्त होतो. आचार्य अत्र्यांचा इतिहासाकडे पाहण्याचा डोळस दृष्टिकोन व परंपरा पूजकतेचे दर्शन येथे घडते. बव्हंशी लेखन पुण्यस्मरणांच्या स्वरूपाचे असल्याने अत्र्यांच्या मृत्युलेख लेखनात येणारे व्यक्तीविषयीच्या दोषांचे दिग्दर्शन या लेखांमध्ये फारसे येत नाही. 'दलितांचे बाबा' या ग्रंथातील लेखांमधून आंबेडकरांच्या व्यक्तित्वदर्शनाचे व वैचारिक विकसनाचे एकत्रित प्रत्यंतर येते. 'सूर्यास्त' मधील पंडित नेहरुंवरील मृत्युलेखांचे लेखन स्मरणीय भावकाव्यात्मक झालेले असून त्यातून अत्र्यांचा काव्यमय दृष्टिकोन व्यक्त होतो. तसेच 'सूर्यास्त' मधील बव्हंशी मृत्युलेखांच्या शीर्षकांमधून नेहरुंच्या जीवनविषयक कलात्मक दृष्टिकोनाचे प्रत्यंतर येते. 'इतका लहान एवढा महान' मधील लेखनात अत्र्यांची वास्तवाभिमुखता, अनुभवाचा खरेपणा, स्पष्टवक्तेपणा, व्यक्तिमत्त्वाविषयीचा आदर, व्यक्तीपूजकता बहिर्मुखता व गुणाग्राहकतेचे प्रत्यंतर जागोजागी येते.

सहाव्या प्रकरणामध्ये आचार्य अत्र्यांचे मृत्युलेखकार म्हणून स्थान आणि त्यांच्या मृत्युलेख लेखनातील गुणदोषांची पाहणी करताना अत्र्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील मूळापासूनचे कारुण्याबद्दलचे स्वाभाविक आकर्षण, अत्र्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे मृत्युलेखांमध्ये पडणारे प्रतिबिंब, त्यांचा मृत्युलेख लेखनविषयक दृष्टिकोन, मृत्युलेखांमधून होणारे व्यक्तिजीवनाचे यथोचित मूल्यमापन, मृत्युलेखांची लेखन शैली, अत्र्यांचे मृत्युविषयक तत्त्वज्ञान यांचा विचार केल्यास मृत्युलेखकार म्हणून त्यांचे स्थान कसे श्रेष्ठ दर्जाचे आहे हे दिसून येते. तसेच त्यांच्या मृत्युलेखांमधील गुणदोषांची पाहणी करित असताना काही तुरळक दोष आढळत असले तरी गुणांच्या तुलनेत दोषांचे स्थान गौण असल्याचे आढळते.

अशा रितीने अत्र्यांच्या मृत्युलेखांचा सर्वांगीण अभ्यास केल्यानंतर मृत्युलेख म्हणजे काय ? तसेच मृत्युलेखकार म्हणून अत्र्यांचे मराठी वाङ्मयातील स्थान तसेच अत्र्यांच्या मृत्युलेखांचे एकूण स्वरूप स्पष्ट व्हावे.